

SLOVENSKÝ NÁRODOPIŠ

1

XX

VYDAVATELSTVO
SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED
BRATISLAVA 1972

V prezentovanom čísle Slovenského národopisu sú online sprístupnené iba publikácie pracovníkov Ústavu etnológie SAV (v obsahu farebne odlišené).

Ostatné práce, na ktoré ÚEt SAV nemá licenčné zmluvy, sú vynechané.

Slovenský národopis je evidovaný v nasledujúcich databázach

www.ebsco.com

www.cejsh.icm.edu.pl

www.ceeol.de

www.mla.org

www.ulrichsweb.com

www.willingspress.com

Impaktovaná databáza European Science Foundation (ESF)
European Reference Index for the Humanities (ERIH): www.esf.org

OBSAH

STUDIE

Božena Filová, Nestor slovenských národopiscov dr. Ján Mjartan sedemdesiatročný	1
Stefan Mruškovič, Slovenské múzeum ľudovej architektúry v Martine	7
Viera Urbančová, Iconographic Material and Agricultural Implements in Slovakia	31
Ester Plicková, O niektorých otázkach štúdia keramiky na Slovensku	51
Michal Markuš, Obradný štedrovečerný chlieb na východnom Slovensku	73
Dušan Holý, Úvaha nad terminológií vzťahů mezi folklorními útvary	103

MATERIÁLY

Ján Mjartan, Spolupráca Jozefa L. Holubyho na príprave Národopisnej výstavy v Prahe roku 1895	144
---	-----

ROZHLEDY

Jubileum Sone Kovačevičovej (Božena Filová)	150
Sympóziu o tradičnej kultúre Slovákov na Dolnej zemi (Svetozár Švehlák)	153
Prvé medzinárodné sympóziu o ľudovej strave v Lunde (Michal Markuš)	156
Sympóziu o keramike (Ester Plicková)	157
Nové prúdy v západonemeckej národopisnej vede. Detmold 1969. (Mária Kosová)	159
The Costume Society (Jarmila Pátková)	160
Súčasný stav národopisného bádania vo Vietname (Ján Múčka)	161

RECENZIE A REFERÁTY

Irena Pišútová, Ľudové maľby na skle (P. Stano)	163
Magdaléna Kaňová — Mojmír Benža, Ľudové kožušky (E. Kahounová)	165
Jozef Hindický, Poriadok úže reguly banickej mládeže v Novej Bani (P. Stano)	166
Liptov, I. Vlastivedný zborník (P. S.)	167
Oksana Meľnýk, Slovácko-ukrajnški pisenni zvjazky. (M. Mušíňka)	168
Dorota Simonides, Bery śmieszne i ucieszne (V. Gašparíková)	169
Helena Kapeluš, Bajka ludowa w dawnej Polsce (V. Gašparíková)	169
Teresa Brzozowska, Sabalove bajki (V. Gašparíková)	169
Man in Adaptation. The Institutional Framework. (J. Pátková)	176

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Боженa Филова, Нестору среди словацких этнографов др-у Яну Мяртану 70 лет	1
Штефан Мрушкович, Словацкий музей народной архитектуры в городе Мартин	7
Вера Урбанцова, Иконографический материал и бытовые орудия в Словакии	31
Эстер Плицкова, По поводу некоторых вопросов изучения керамики в Словакии	51
Михал Маркуш, Обрядовый сочельничный хлеб в восточной Словакии	73
Душан Голый, Рассуждение о терминологии отношений между фольклористическими образованиями	103

МАТЕРИАЛЫ

Мяртан Ян, Сотрудничество Йозефа Л. Голубы при подготовке Этнографической выставки в Праге в 1895 г.	144
--	-----

ОБЗОРЫ

150

РЕЦЕНЗИИ И ДОКЛАДЫ

163

Na 1. strane obálky: Postava dievčata ako dekor na hrenčiarskom výrobku (tanieri) z Novej Bane; koniec 19. storočia. Foto E. Plicková

Vorderseite des Umschlags: Mädchengestalt als Verzierung eines Töpfererzeugnisses (Teller) aus Nová Baňa, Ende des XIX. Jahrhunderts.

IKONOGRAFICKÝ MATERIÁL A ORNÉ NÁRADIE NA SLOVENSKU

VIERA URBANCOVÁ

Národopisný ústav SAV, Bratislava

V posledných rokoch sa stáva už akosi samozrejmosťou, že práce o dejinách nášho územia a živote jeho ľudu sprevádza obrazový materiál z predchádzajúcich stáročí, ktorý má názorne dokumentovať jednotlivé vývojové obdobia. Stretávame sa s ním v prácach syntetického charakteru,¹ v tematických monografiách² i v jednotlivých štúdiách.³ V snahe podoprieť obrazovým materiálom obdobie výskytu určitého javu, jeho rozšírenie alebo vôbec len existenciu,⁴ vychádzalo sa u nás donedávna najmä zo starších súpisov, predovšetkým maďarských, ktoré obsahujú aj početné slovaciká.⁵ Ďalšie výskumy priniesli nový materiál o stredovekom Slovensku a počnúc najmä 16. storočím bohatstvo rytín, ktoré okrem hodnoverného znázornenia miest a ich opevnení prinášajú aj zo života mestského a vidieckeho ľudu. Ľud sa v priebehu 18. a 19. storočia dostáva do centra pozornosti určitej skupiny ryteov a maliarov. Tí zanechali po sebe bohatý dokumentačný materiál⁶ (prirodzene, nie rovnako bohatý pre všetky oblasti života), ktorý z rôznych vlastivedných prác vytlačila v konečnom dô-

¹ Pozri napr. Dejiny Slovenska I, Bratislava 1961; Československá vlastivěda II, III, Praha 1968, 1969.

² HAUDRICOURT, A. — BRUHNE DELAMARRE, M. J.: — L'Homme et la Charrue. Paris 1955; PODWIŃSKA, Z.: Technika uprawy roli w Polsce średnowiecznej. Wrocław—Warszawa—Kraków 1962; PETRÁŇ, J.: Zemědělské nářadí poddaných v Čechách koncem 16. a na začátku 17. století. Praha 1958; BARANOWSKI, B. — DZIEKÓŃSKI, T. — BARTYS, J.: Źródła ikonograficzne do historii rolnictwa polskiego. Wrocław—Warszawa—Kraków 1965 ap.

³ Napr. HÖRVÁTH, P.: Žatíe a mlátenie obilia na západnom Slovensku v 17. a 18. storočí. Slovenský národopis (ďalej SN), 6, 1958, s. 137—153; STRÁŇSKÁ, D.: Český lid v starých miniaturach. Český lid (ďalej ČL), 38, 1951, s. 65 n.

⁴ Ikonografický materiál sa teda používa ako knižná ilustrácia.

⁵ Magyar művelődés története II, IV, V, Budapest; MALONYAY, D.: A magyar nép művészete V. Budapest 1922; Magyar története képekben, Budapest a p. Preberajú sa aj ilustrácie cudzej proveniencie, v poľnohospodárstve často zo súboru rytín, ktoré uverejnil A. Bartels v práci Der Bauer in deutschen Vergangenheit. Leipzig 1900 (je to 6. zv. diela Monographien zur deutschen Kulturgeschichte, ktoré vydával G. Steinhausen). Tiež napr. rytina H. HOLLBEINA: (1497—1543) Oráč a smrť sa často používa v najrozličnejšie zameraných prácach.

⁶ BUBICS, Z.: Magyarországi várok és városnak a M. N. Múzeum könyvtárában létező.

sledku a nie úplne až fotografia. Nie je mojím cieľom vypočítať všetky druhy materiálu, ktorý ilustruje naše dejiny v priebehu jednotlivých stáročí; chcem len na konkrétnych údajoch prispieť k riešeniu otázky, nakoľko tento materiál môže byť pre etnografa prameňom pri štúdiu jednotlivých javov ľudovej kultúry a aké metodické problémy sa vynárajú pri jeho konkrétnom použití tentoraz v súvislosti s orným náradím.

Napriek častému používaniu ikonografického materiálu v historických prácach najrozličnejšieho charakteru, málokedy sa rieši otázka jeho hodnoty ako dokladu o jave, na ilustráciu ktorého v tom-ktorom prípade slúži. Z etnografického hľadiska v našej literatúre prvýkrát zaujíma k tomu stanovisko Soňa K o v a č e v i č o v á v štúdiu *Ikonografia ako prameň štádia ľudovej kultúry na Slovensku*.⁷ Vychádza v nej z doterajších hodnotiacich prác⁸ a hlavne z poznania veľkého množstva materiálu z 13. až 16. storočia. Ako východisko pre svoje teoretické závery používa knižné miniatúry a erbové listiny, na ktorých rozpracováva etnografické triedenie a hodnotenie materiálu. V tejto podnetnej štúdiu poukazuje zároveň na mnohé úskalia, spojené s používaním tohto materiálu ako prameňa pre štúdium dejín jednotlivých javov. Všetky problémy, ktoré autorka štúdie uvádza, vystupujú veľmi markantne, len čo sa obrazový materiál z predchádzajúcich storočí nepoužíva mechanicky, len ako vhodná ilustrácia a vtedy, keď tento lákavý prameň začíname posudzovať v rámci ikonografie ako „náuky o obsahu a zmysle vyobrazení“.⁹ Rôznorodosť ikonografického materiálu, jeho diferencovanosť z hľadiska spôsobu vyjadrovania javov v jednotlivých obdobiach a rozličnosti v zaužívaných vyjadrovacích normách v ich rámci (napr. v maľbe a erbovníctve), predstavujú len časť problémov, s ktorými sa stretávame pri jeho „čítaní“. Jeden a ten istý fakt interpretovaný napr. z hľadiska historického, kultúrno-historického a etnografického, môže navyše, čo sa týka jeho hodnoty, vyznievať často rôzne, pretože každá z týchto disciplín postupuje podľa svojej špecifickej metódy práce a sleduje iné záujmy.¹⁰ Podobne je to aj s otázkou proveniencie ikonografického materiálu. Materiál stredoeurópsky alebo európsky má pre naše územie z kultúrno-historického aspektu iný význam ako z etnografického hľadiska, kde väčšiu hodnotu má údaj domácej proveniencie, pokiaľ, pravda, ide o snahu poukázať na javy typické pre našu ľudovú kultúru v jednotlivých obdobiach. Nejdem tu ďalej rozoberať hľadiská, ktoré treba brať do

Fa és rézmetszetei. Budapest 1880; podobne MARKOV, J.: Slovenský ľudový odev v minulosti. Bratislava 1955, ktorý je postavený hlavne na materiáli z tohto obdobia.

⁷ SN, 18, 1970, s. 393–452. Z ikonografického materiálu vychádza aj Kovačevičovej štúdia *Historickosť a typickosť ľudovej architektúry na Slovensku*. SN, 15, 1963, s. 417–453.

⁸ Vychádza hlavne z veľmi zaujímavo podanej práce od kol. autorov: HUSA, V. — PETRÁŇ, J. — SUBERTO V Á, A.: *Homo faber*, Praha 1966 a z ďalších prác, ktorých presnú citáciu pozri v štúdiu.

⁹ Příruční slovník naučný II. Praha 1963, s. 232.

¹⁰ LEROI-GOURHAN, André: *L'Histoire sans textes*, štúdia v súbornom kolektívnom diele *L'histoire et ses méthodes*, 1967, s. 216–249.

úvahy pri porovnávaní ikonografického materiálu zo starších období s etnografickými údajmi z 19. a 20. storočia. Robí to v uvedenej štúdií S. Kovačevičová,¹¹ kde poukazuje i na ďalšie metodologické otázky s tým súvisiace.

Problém použitia ikonografického materiálu pri sledovaní jednotlivých otázok dejín kultúry z etnografického hľadiska sa nezjednoduší ani pri jeho tematickom vymedzení. Keď celú problematiku zúžime na jednu tematickú skupinu — zamestnanie — a z nej vyčleníme poľnohospodárstvo, v rámci ktorého si budeme všímať len orné náradie, dostaneme názornú ukážku problémov, o ktorých bola doteraz reč. Pri tomto zúžení tematiky budeme mať na jednej strane orné náradie z 19. a 20. storočia ako etnografický doklad a ikonografické údaje najrozličnejšieho charakteru počnúc od 15. storočia, 19. storočím končiac.¹² Orné náradie, o ktoré sa opierame, nereprezentuje (s výnimkou položeľezných pluhov) obdobie, v ktorom ho nachádzame, a je dokladom o spôsobe a možnosti pretrvania javov typických pre predchádzajúce obdobia za vhodnej súhry hospodárskych, sociálnych a geografických podmienok. Na základe etnografického materiálu z múzeí i terénu¹³ máme pomerne dobrú predstavu o základných typoch dreveného orného náradia a jeho variantoch na našom území. Môžeme rekonštruovať spôsob použitia a zmeny súvisiace so zmenami jeho funkcie a určiť miesta jeho výskytu. Všetko to je však možné presnejšie urobiť len od konca 19. storočia, čiže odvtedy, ako môžeme konfrontovať oblasti výskytu s etnografickým materiálom. Je evidentné, že typy a varianty drevených radiel a pluhov doložené týmto materiálom existovali i v predchádzajúcich obdobiach. Iná je otázka doby výskytu typov, vzniku jednotlivých variantov a oblastí ich pôvodného rozšírenia. Situácia, ktorú rekonštruujeme pomocou materiálu z múzeí a terénu, predstavuje totiž už doznievanie a zánik tohto náradia v období, pre ktoré je typické položeľezné a neskôr železné orné náradie kováčskej, manufaktúrnej a továrenskej výroby. Na spresnenie otázky genézy a vývoja treba doplniť etnografické údaje informáciami z ďalších disciplín — archeológie, histórie a ikonografie. Nie je mojím cieľom rozoberať tu možnosti, ktoré poskytuje a ktoré neposkytuje archeológia a história, ale použiť ikonografický materiál a posúdiť

¹¹ KOVAČEVIČOVÁ, S.: SN, 18, 1970, s. 397 n.

¹² V tejto súvislosti sa nebudem zaoberať s technickými náčrtmi orného náradia, ktoré tak ako kresby iného poľnohospodárskeho náradia sú napr. v Čechách doložené už z konca 18. storočia (MEHLER: Erste Sammlung der böhmischen Ackerbaugeräthe. Prag 1784) a u nás (ale s iným zameraním) z 19. storočia. O tento materiál sa opiera aj posledná štúdia cit. práce Zrôdla ikonografickej, s. 105—157. V tomto príspevku mi ide o materiál, ktorý nie je natoľko jednoznačným prameňom a v ktorom kresby orného náradia sú len časťou celej, iným smerom zameranej výtvarnej kompozície, alebo znakom charakterizujúcim hlavné zamestnanie.

¹³ HYČKO, J.: Orné náradie, zbierky v SNM v Martine a v múzeách na Slovensku. Martin 1967; PODOLÁK, J.: Príspevok k štúdiu oracích nástrojov na Slovensku, SN, 4, 1956, s. 45—77; URBANCOVÁ, V.: K vývoju dvojstranného pluhu v Gemeri. SN, 5, 1955, s. 491—507; URBANCOVÁ, V.: Slovenské orné náradie, kand. diz. práca, rkp., 1961; URBANCOVÁ, V.: Klasifikácia slovenského orného náradia. SN, 9, 1961, s. 25—45.

1. Oráč na freske v kostole v Štítniku (1460).
Foto Kedro, SÚPSOP, Bratislava.

pokiaľ a v ktorých bodoch nám poskytuje konkrétnu pomoc. Je mi pritom jasné, že pri konečnom riešení otázky vývoja orného náradia na Slovensku takéto vyčlenenie nebude možné, ale naopak, bude nutné použiť všetky prístupné doklady.

Jednu skupinu ikonografických údajov o ornom náradí predstavujú maľby v kostoloch, kde sa tie dostali vďaka stredovekému chápaniu práce ako jednej z ciest k spásu.¹⁴ Zásluhou pretrvania tejto predstavy nachádzame orajúceho muža (a pradúcu ženu) ako pokračovanie výjavu vyhnaní Adama a Evy z raja aj na maľbe z 18. storočia, ku ktorej sa vrátíme. Zatiaľ najstaršia maľ-

ba s oráčom je freska z kostola v Štítniku,¹⁵ ktorá je súčasťou výjavu o zakopávaní hrivien (obr. 1). Je to u nás prvý známy pracovný motív v gotickom nástennom maliarstve. Podľa K. Biathovej je tento výjav dokladom o zosvetšovaní a laicizácii cirkevného umenia, v rámci ktorého sa pracovné motívy zbavovali náboženského hávu a biblická scéna je už len legalizačným prostriedkom svetského námetu.¹⁶ Freska sa datuje do poslednej tretiny 15. storočia¹⁷ a je dielom autora z domáceho, gemerského okruhu tvorcov.¹⁸ Keď posudzujeme maľbu z nášho hľadiska, dôležité sú pre nás najmä dva závery z dejín umenia: domáci pôvod autora maľby a zosvetšovanie cirkevného umenia, čo spolu znamená možnosť konkrétneho vplyvu okolia na jej obsahovú náplň.

Pozrime sa teraz nakoľko sa to prejavilo na ornom náradí, ktoré je v centre našej pozornosti. Nejasná postava kráčajúceho oráča drží pluh, ktorý je kreslený plošne, čo v tomto prípade i v ďalších prípadoch má za následok, že prienohy sú postavené do radu — pred seba — čím sa sťažuje domyslenie konštrukcie väzby plazu s prienohami a hriadeľom. Na štítnickom pluhu to znemožňuje aj

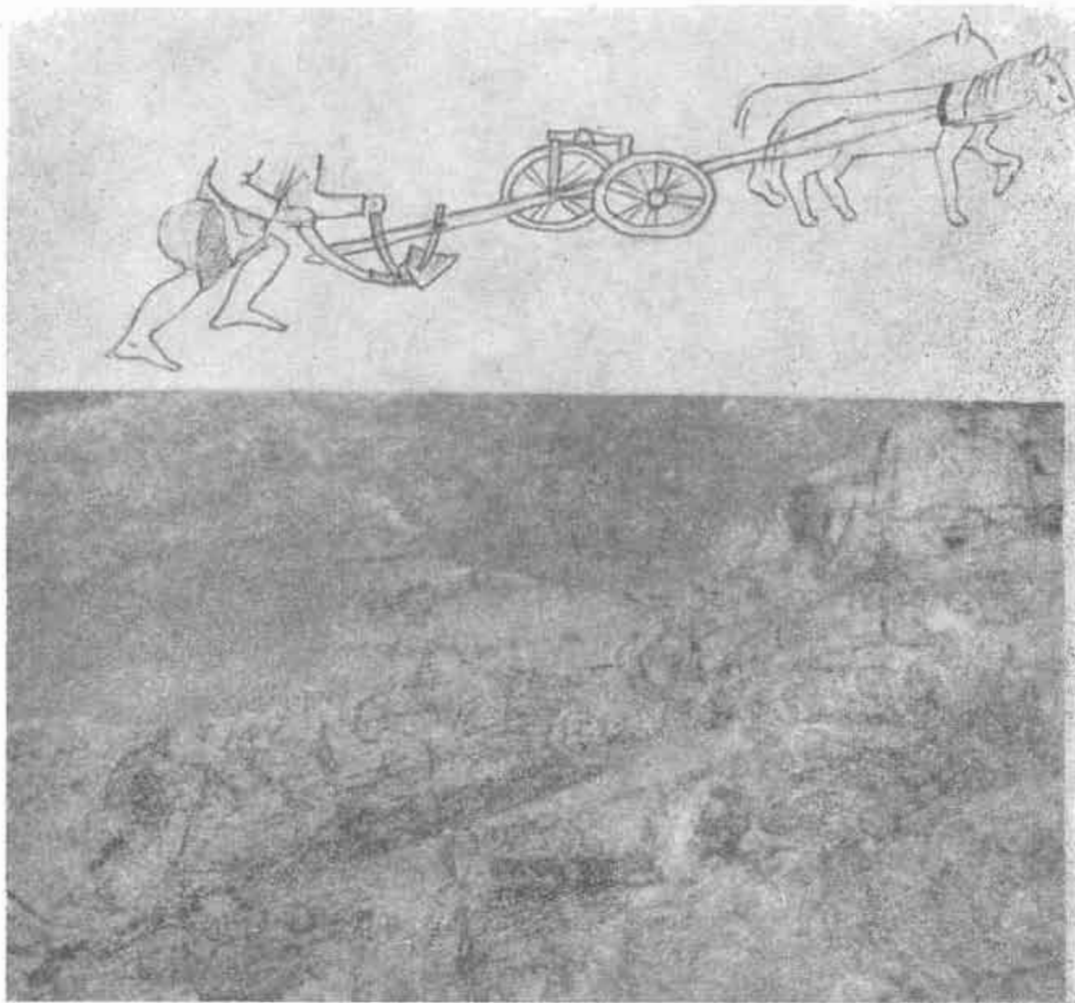
¹⁴ BIATHOVÁ, K.: Príspevok k dejinám gotických nástenných malieb v Gemeri. Pamiatky a múzeá, 7, 1958, s. 33.

¹⁵ Opis kostola a jednotlivých stavebných etáp pozri Súpis pamiatok na Slovensku. III. Bratislava 1969, s. 257—259.

¹⁶ BIATHOVÁ, K.: c. p., s. 33.

¹⁷ Takto ju datuje BIATHOVÁ, K. v cit. štúdiu a súhlasí s tým aj údaj v Súpise pamiatok. III, s. 258.

¹⁸ BIATHOVÁ, K.: c. p., s. 34.

2. Oráč na freske v predsieni farského kostola v Levoči (1520). Foto V. Urbancová, kresba M. Pattrmanová.

odvalnica, ktorá pokrýva celú zadnú časť náradia a presahuje až na lemeš. Daleko predsunuté čerieslo je prikreslené k rovnému na plúžence strmo postavenému hriadeľu, bez naznačenia spôsobu upevnenia čeriesla o hriadeľ. Kresba plúženiec je veľmi schematická a hriadeľ dokonca prechádza krížom cez pravé koliesko. Tieto nesprávnosti mohli však vzniknúť dodatočnými úpravami maľby, lebo nie je pravdepodobné, že pôvodný autor veľku realistickej, i keď štylizovanej kresby by sa bol dopustil takýchto nepresností. Zaujímavá je kresba lemeša, najtypickejšej súčiastky gemerských pluhov z 19. storočia. Lemeš na freske je znázornený z pohľadu zhora, čo umožnilo ukázať, že ide o symetrický lemeš s dvoma ostriami. Takéto lemeše mali podľa etnografických údajov pluhu v hornatých oblastiach Gemera, Spiša a príľahlých častiach Šariša. Najkoncentrovanejší výskyt tohto dvojstrauného pluhu bol koncom 19. storočia práve v Gemeri. Freska v Štítniku svedčí o tom, že tento typ pluhu bol tu aj v 15. storočí natoľko dôležitým nástrojom, že kresba jeho najtypickejšej súčiastky — symetrického lemeša — nechýbala ani na kresbe v kostole.

Druhý veľmi pozoruhodný prameň pre našu tému je freska z južnej predsieni farského kostola sv. Jakuba v Levoči z čias okolo r. 1520¹⁹ (obr. 2).

3. Oráč na maľbe v kostole v Kožuchovcia. Fotoarchív Východoslov. múzea v Košiciach.

Kresba je veľmi poškodená a zo zmätku zlomkov postáv sa akoby zázrakom zachovala najdôležitejšia časť motívu oráča so záprahom.²⁰ Oráč orie náradím, ktoré má symetrický lemeš, ale na rozdiel od náradia v Štítniku nemá odvalnicu ani čerieslo, a teda ide o radlo. Prienohy sú i tu nakreslené pred seba a spôsob ich upevnenia o pracovnú časť (prípadne či s ňou tvoria jeden celok) a hriadeľ nie je možné s určitosťou rekonštruovať. Cez symetrický lemeš ide páka na regulovanie hĺbky orby, ktorá prechádza cez hriadeľ a má oblúkový tvar. Ide zrejme o bezplazové radlo, ktoré je pre Spiš a s ním susediaci Šariš typické ešte v prvej polovici nášho storočia, i keď už prišlo k zmene jeho funkcie, čiastočne aj konštrukcie a k obmedzeniu oblasti jeho výskytu.²¹ Najkoncentrovanejší výskyt bezplazového radla je v období doloženom etnografickým materiálom práve na Spiši, kde sa vyskytuje aj ten istý typ plužných koliesok, aké vidíme na kresbe z počiatku 16. storočia.

¹⁹ Súpis pamiatok na Slovensku II. Bratislava 1968, s. 212; KOTRBA, V.: Farský kostol v Levoči. Pamiatky a múzca, 5, 1956, s. 116–130.

²⁰ Postava oráča a radla je tiež dosť nejasná, a preto sme ho prekreslili podľa fotografickej predlohy.

²¹ Miestami sa k bezplazovému radlu pridávajú napr. odvalnice, čo súvisí s jeho používaním na vyorávanie zemiakov, čiže na nový druh práce.

Z východného Slovenska je aj kresba z gr. kat. kostola sv. Michala archanjela z Kožuchoviec²² z polovice 18. storočia, ktorá znázorňuje údel človeka vyhnaného z raja (Eva pradie, Adam orie), (obr. 3). Na rozdiel od predchádzajúcich dvoch prameňov v tomto prípade je zrejme, že autorom bol ľudový umelec, ktorý svojským spôsobom interpretoval túto scénu, fakticky ako obraz zo svojho života. Inú obsahovú náplň má maľba z prenosného obrazu pravo-

4. Čerti orajúci na hriešnikoch. Nová Sedlica (okolo 1760). Foto Fialová.

slávneho kostola v Novej Sedlici (obr. 4), kde ide o eschatologický námiet (v nami sledovanom prípade o pekle), kde práca neprestavuje cestu k spásu, ale je už len trestom za hriechy spáchané za živa. Obraz z Novej Sedlice je datovaný do poslednej tretiny 18. storočia.²³ Podľa umenovedného rozboru kresieb v pravoslávnych kostoloch na Slovensku zo 17.–19. storočia hustota týchto pamiatok a ich štýlová mnohotvárnosť dokazuje, že nemožno počítať len s tvorbou putujúcich maliarov, ktorí boli vždy do určitej miery ovplyvnení strediskom, z ktorého vychádzali (kláštory ap.), ale aj s aktivitou lokálnych tvorcov,²⁴ čiže s miestnymi ľudovými umelcami. Ako sa odrazila tvorba ľudového umelca na téme, ktorú sledujeme? Obe kresby, i keď úplne rozličné obsahom, čo sa odrazilo aj na niektorých častiach kresby (v Kožuchovciach orie muž na zvieracom dvojzápahu, v Novej Sedlici orú čerti na dvoch hriešnikoch), jedno majú spoločné: znázornené je na nich plazové radlo bez odvalnice, s čerieslom a s dvoma priehami, ktoré sú zrejme upevnené o hriadeľ. Keď konfrontujeme tieto kresby s údajmi z terénu²⁵ konštatujeme, že plazové radlá sa v pohraničných oblastiach bardejovského a humenského okresu používali pri práci na poliach až do konca 19. storočia ako najdôležitejšie náradie a v prvej polovici nášho storočia popri položeľzných pluhoch sa s nimi ešte stále stretávame, i keď už so zmenami vo funkcii a konštrukcii.²⁶ I keď cieľom autorov oboch kresieb ne-

²² Kostol v Kožuchovciach (okr. Bardejov) bol postavený r. 1714; r. 1925 bol prenesený do Košíc a postavený do záhrady Východoslovenského múzea, kde je dodnes. Súpis pamiatok II, s. 115.

²³ Ikony na Slovensku, Katalóg výstavy SNG 1968, text Š. Tkáč. Za fotografiu radla na publikovanie ďakujem S. Kovačevičovej.

²⁴ TKÁČ, Š., c. d., bez paginácie.

²⁵ Vlastné výskumy v r. 1958–68.

²⁶ Aj tu prechádzajú radlá na pomocné práce, súvisiace s obrábaním zemiakov a dostávajú nové súčiastky, napr. dve odvalnice.

bolo, prirodzene, znázorniť konštrukčné detaily oradiel,²⁷ ktoré navyše mohli byť aj dodatočne prekresľované (pozri zadná časť hriadeľa na kresbe z Kožuchoviec), predsa je na nich vystihnutá diferenciacia v rámci tohto typu radiel: lemeš na radle z Novej Sedlice je šikmo postavený a opretý o prednú stĺpicu, na kresbe z Kožuchoviec je lemeš v horizontálnej rovine pripevnený priamo na plaz, ktorého hrany sú celé okuté železom na ochranu pred rýchlym opotrebovaním tejto súčiastky. Obe tieto variácie náradia nachádzame v etnografickom materiáli z týchto oblastí.

Z uvedeného rozboru orného náradia na maľbách v kostoloch z 15.—18. storočia vidieť, že napriek nepresnostiam a skreleniu, ku ktorému došlo v súvislosti s celkovým dobovým chápaním a obsahovým zameraním, ide o prameň, ktorý možno spoľahlivo použiť pri rekonštrukcii oblastného výskytu základných typov orného náradia v uvedených oblastiach. To bude môcť byť snáď pomocou aj pri posudzovaní vierohodnosti ostatných javov, ktoré sa vyskytujú na týchto kresbách a majú etnografickú hodnotu. Keď maliar znázorňoval veci, s ktorými sa návštevníci kostolov denne stretávali v živote a práci, je málo pravdepodobné, že by bol zobrazil predmety, ktoré sa aspoň v základných črtách nepodobali miestnej skutočnosti. Nakoľko to maliar vystihol a nakoľko sa pridržiaval skutočnosti, možno posúdiť až po konfrontácii obrazového údaja s konkrétnym materiálom z terénu.²⁸ To, prirodzene, neznamená, že keď v teréne nenájdeme už adekvátny údaj s kresbou, že podobný typ sa na našom území vôbec nevyskytoval. Mohol zaniknúť skôr, ako ho máme zaregistrovaný v etnografickom materiáli, či už konkrétnom — trojrozmernom, alebo v údajoch informátorov. Zaradiť však takýto obrazový údaj do celkovej systematiky je v tom prípade veľmi ťažké a dosť otázne, ako môžeme dosvedčiť konkrétnym materiálom z nášho územia.

Problematický údaj v uvedenom zmysle nachádzame na dvoch vyobrazeniach z rozličných oblastí a období. Jedným z nich je medirytina I. Hiebnera z roku 1662. Ide o ilustráciu k reči prešovského richtára, ktorú predniesol z príležitosti prevzatia funkcie.²⁹ Na kresbe oradla, ktoré sa skladá z hriadeľa prechádzajúceho do dvoch priehov, je ako pracovná súčiastka nakreslené len čerieso, lemeš chýba (obr. 5). Odhliadnuc od nezvyklého umiestnenia plúženiec pod priehovami, ide o náradie podobné štajerskému Rissu, radlu z dolného Korutánska alebo rezaunce zo Solčavy.³⁰ Podobné náradie už s bežným umiestnením plúženiec nachádzame na olejomaľbe ľudového umelca z prvej polovice 19.

²⁷ To isté sa vzťahuje aj na kresby zo Štítnika a Levoče.

²⁸ Tu, prirodzene, treba počítať s už uvedenými možnosťami presunov výskytu javov v rámci oblastí v priebehu stáročí. Kresby v kostoloch v súvislosti s typom orného náradia potvrdili naopak zase jeho stabilitu v danom teréne.

²⁹ Magyar művelődés története III, s. 689. Hiebnerovu rytinu uverejnil aj BOKES, F.: Dejiny Slovákov a Slovenska. Bratislava 1946; MARKOV, J.: c. d., obr. 7; URBANCOVÁ, V.: K vývoju slovenského orného náradia na základe materiálu z muzeálnych zbierok. SN, 8, 1960, s. 87. obr. 13.

5. Na poli pracujúci mešťan. Medirytina I. Hiebnera z r. 1622. Johann Weber: Janus Bifrons seu speculum physico politicum. Levoča 1662.

storočia z Haliče.³¹ O autorovi maľby nevieme nič bližšieho. O Hiebnerovi máme viac údajov. Tento matematik, astronóm a medirytec pôsobil v Sedmohradsku a v Prešove. Rytínu pre prešovského richtára signoval takto: „Israel Hibner in Eperies fecit“.³² Podľa týchto údajov by sa dalo predpokladať, že ide o autentickú kresbu náradia. Prikloniť sa k tomuto názoru nám bráni nateraz niekoľko skutočností: V prvom rade je to absencia podobného typu náradia v teréne či už na východnom Slovensku, alebo v okolí Haliče, alebo kdekoľvek inde. Mohlo tu, pravda, prísť k už zmienenému zániku náradia pred jeho etnografickým zaznamenaním. Prikloniť sa k tejto možnosti nám však čiastočne prekáža analógia s maľbami v kostoloch, kde i pri väčších časových rozpätiach medzi vznikom kresby a etnografickým záznamom sa v zásade v každom prípade zachoval adekvátny typ náradia. Keby sme vychádzali len z kresieb náradia s čeríslom, z ktorých jedna pochádza z východného Slovenska a druhá z jeho juhozápadnej časti, a keď prirátame časové rozpätie medzi ich vznikom, čo predstavuje zhruba dve storočia, malo by ísť o náradie, ktorého výskyt nebol

³⁰ Podrobný opis práce s náradím tohto typu pozri KOREN, H.: Pflug und Arl, Salzburg 1950, s. 41 n. Pozri tiež NIEDERLE, L.: Život starých Slovanů III-1. Praha 1921, s. 45.

³¹ Ide o dvojité obraz, ktorého horná časť, znázorňujúca orbu týmto náradím, bola uverejnená v cit. práci V. Urbancovej (SN, 8, 1960, s. 87, obr. 14), dolná časť s maľbou kaštieľa a scénou znázorňujúcou vykorisťovanie roľníka vo Vlastivednom časopise, 19, 1970, č. 3, tretia strana obálky.

³² PATAKY, Dénes: A magyar rézmetszés története. Budapest 1951, s. 140.

6. Oranie pluhom. Kalendár trnavskej tlačiarne z r. 1589. Fotoarchív Štátneho slov. ústredného archívu v Bratislave.

ojedinelý ani z teritoriálneho ani z kvantitatívneho hľadiska. Potom však je nepochopiteľné, že sa nám doteraz nepodarilo doložiť podobný typ náradia etnografickým údajom. Uzavrieť definitívne túto otázku nie je možné. Upozorňuje nás však na to, že vierohodnosť ikonografického materiálu i keď je domácej proveniencie, musí byť v každom prípade zvlášť potvrdená aj údajmi iného charakteru, najideálnejšie, prirodzene, údajmi etnografickými a keď tie chýbajú, archeologickými a historickými. Až potom ho môžeme začleniť ako konkrétny doklad o existencii určitého javu na našom území.³³

Podobný okruh otázok stavajú pred nás rytiny z kalendárov a ilustrácií k publikáciám najrozličnejšieho charakteru. Ich evidencia, tak ako nakoniec evidencia celého ikonografického materiálu vzťahujúceho sa na naše územie, nie je úplná.³⁴ No už aj doteraz známy materiál z tohto okruhu upozorňuje na niektoré skutočnosti, ktoré vo vzťahu k ornému náradiu uvedieme aspoň na niekoľkých príkladoch. Taký je drevoryt z kalendára trnavskej tlačiarne z roku 1589, ktorý znázorňuje siatie a oranie pluhom.³⁵ Z obrázku sa dá skôr vytušiť ako vyčítať, že ide o pluh bez možnosti bližšieho určenia jeho konštrukčných

³³ Tak je to napr. s kresbou mlatca v urbári z roku 1642, ktorý má cep so zákovou. Kresba je od Trnavčana G. E. Rosu. Tento typ cepov sa v tejto oblasti vykytuje ešte aj v prvej polovici 20. storočia. Kresba uverejnená v Magyar története képekben.

³⁴ Pozri o tom bližšie KOVAČEVIČOVÁ, S.: c. p., s. 401 n.

³⁵ Za upozornenie a poskytnutie fotografie tejto rytiny ďakujem P. Horváthovi.

znakov (obr. 6). Druhá je otázka predlohy, podľa ktorej rytina bola zhotovená, lebo samo miesto jej vytlačenia nemusí, prirodzene, znamenať, že aj jej autor je tamojšieho pôvodu. A sama domáca proveniencia autora nevyklučuje vplyv zahraničných predlôh, čo najmä v kalendáriách bolo dosť bežné.³⁶ Príkladom na to sú ilustrácie ku Komenského dielu *Orbis pictus* z r. 1685, ktoré zhotovil Jonáš Bubenka, syn farára v Ochlinej a učiteľ v Levoči.³⁷ Jeho rytiny sú však okrem nepatrných odchýlok kópiou rytín z prvého norimberského vydania z roku 1658³⁸ a majú z hľadiska sledovanej otázky inú hodnotu ako etnografickú. Pluh, s ktorým orie oráč v kapitole o poľnohospodárstve (kap. XLV), je navyše tiež natoľko štylizovaný, že okrem znakov všeobecne platných pre pluh, sa nedá z neho odvodiť nič bližšieho. Otázka pôvodnosti drevoryteov sa vynára aj v súvislosti z nášho hľadiska mimoriadne cenným dielom Fándlyho,³⁹ kde napr. kresba pluhu je síce odlišná od Beckerovej predlohy, s ktorou Fándly inak pracoval,⁴⁰ no sama odlišnosť nestačí na konštatovanie jej pôvodnosti. K takýmto záverom bude potrebné porovnať čo najväčší počet vtedajších rytín z podobne zameraných prác.

Možnosť prevziať drevoryty z jedného kalendára do druhého, alebo z jednej (v našom prípade poľnohospodárskej) práce do druhej vyplýva zo samého charakteru týchto publikácií. Problematika, o ktorej sa v nich hovorilo, bola dobová⁴¹ a práce, ktoré ju rozoberali, boli venované čo najširšiemu publiku na celom našom území. Preto napríklad stať o správnej orbe sa dala ilustrovať kresbou pluhu hoci aj nemeckej proveniencie; vzhľadom na širokú oblasť konzumentov, s ktorými sa rávalo, nezáležalo na type, ale len na jeho schéme, ktorá bola každému povedomá. Tak je to aj s kresbami žatvy, mlátenia ap. Ilustrácie k prácam podobného druhu sú dokladom pre inú oblasť slovenských kultúrnych dejín a nie pre etnografické záujmy, súvisiace s našimi dejinami poľnohospodárstva. Pre naše pozorovania budú prameňom až po overení pôvodnosti kresby a jej konečné hodnotenie bude závisieť aj od miery štylizácie kresby.

Zaujímavý a z etnografického hľadiska málo využitý je materiál na pečatiach obcí a mestečiek.⁴² Zo sfragistického hľadiska spracoval slovenský materiál J. Novák vo viacerých prácach.⁴³

³⁶ Podrobnejšie KOVAČEVIČOVÁ, S.: c. p., s. 401 n.

³⁷ MARKOV, J.: c. d., s. 27.

³⁸ Levočské vydanie diela *Orbis pictus* s Bubenkovými rytinami z roku 1685 vydalo ako fotolitografický pretlačok Slov. pedagog. nakladateľstvo z príležitosti tristoročného jubilea prvého vydania diela v Norimberku. Bubenkova závislosť od Endtnerovej norimberskej predlohy zdôrazňuje o. i. TOBOLKA, Z.: *Knihy*. Praha 1949, s. 107. Pôvodné rytiny mali byť menené až v dvadsiatych rokoch 18. storočia.

³⁹ FÁNDLY, J.: *U úhoroch aj včelách rozmlúvaní*. Trnava 1802, ako aj ilustrácie k ostatným jeho dielam pozri TIBENSKÝ, J.: *Juraj Fándly, výber z diela*. Bratislava 1954.

⁴⁰ BECKER: *Noth- und Hülf Büchlein...*, Gotha-Leipzig 1789 (5. vyd.).

⁴¹ Likvidácia úhorov, zmena osevných postupov, správna orba, hnojenie a postup všetkých poľnohospodárskych prác.

⁴² Z českých autorov im v súvislosti s orným náradím venoval pozornosť BURIAN, V.:

7. Pečať obce Vrblica, 15. stor. NOVÁK, J.: Slovenské mestské erby a obecné pečate, tab. XV, obr. 4.

8. Trebišov, pečať z 15. stor. NOVÁK, J.: Slovenské mestské erby a obecné pečate, tab. XV, obr. 6.

S obecnými pečaťami, ktoré sú pre nás najdôležitejšie,⁴⁴ môžeme počítať už od samého začiatku 16. storočia. Do týchto čias pri zriedkavých administratívnych vybavovaniach požíčovali mestá svoje pečatidlá obciam, prípadne používali pečatidlo zemepána. Zvýšenou administratívnou činnosťou dostávali obce postupne povolenie vyhotoviť si vlastné pečatidlá. Často je na nich znázornené náradie, typické pre hlavné zamestnanie obce. Z hľadiska našej problematiky je zaujímavý spôsob znázornenia orného náradia, jeho jednotlivých častí a otázka, pokiaľ tento materiál posluží na objasnenie jeho vývoja v jednotlivých obdobiach.

Pečate a pečatidlá s poľnohospodárskou problematikou, o ktorú nám ide, pochádzajú zväčša zo 17.–19. storočia, mladšie sú výnimočné.⁴⁵ Na väčšine

Staré zemédělské výrobní nástroje. ČL, 1960, s. 151–158. U nás MARKUŠ, M.: Erby a pečate s poľnohospodárskou tematikou v zbierkach Východoslovenského múzea v Košiciach. Agrikultúra, 2, 1963.

⁴³ NOVÁK, J.: Slovenské mestské a obecné erby. Bratislava 1967; NOVÁK, J.: Obrazová náplň obecných erbov a pečatí v minulosti. Vlastivedný časopis, 13, 1964, s. 181–182. J. Novákovi ďakujem za poskytnutie fotografií pečatí s poľnohospodárskou tematikou, z ktorých mnohé používam v práci a za cenné informácie, týkajúce sa tejto problematiky.

⁴⁴ Nezahrňujem tu viackrát publikovaný erb z r. 1456, na ktorom je znázornený drevený jednostranný pluh, lebo nejde o údaj slovenskej proveniencie, o ktorú mi v prvom rade ide v tejto štúdií. Publikovaný bol v Magyar múvel. tört. II, 159; URBANCOVÁ V.: SN, 8, 1960, s. 89; KOVAČEVIČOVÁ, S.: SN, 18, 1970, s. 404.

⁴⁵ NOVÁK, J.: c. d., 1967, tab. XV, obr. 4 a s. 231. Pečate z Likavky, Vrblice, Madočian a Liskovej sú v Liptovskom múzeu v Ružomberku, i. č. 37637, 14498, 29789, 14502.

9. Pečaf obce Hrabovka z r. 1733, orig. vo Vlastivednom múzeu v Trenčine. Foto J. Novák.

10. Pečaf obce Šaľa, 16. stor. NOVÁK, J.: Slovenské mestské erby a obecné pečate, tab. XV, obr. 5.

z nich je z orného náradia znázornený len lemeš a čerieslo. Najčastejšie ide o kresby natoľko štylizované, že sa nedá určiť, či ide o pohľad na spodnú, alebo hornú stranu asymetrického lemeša, pričom, samozrejme, vychádzame vždy z pozitívneho obrazu pečate. Tým sa sťažuje odpoveď na otázku, či rytec chcel znázorniť náradie pravostranné alebo ľavostranné. Drevené pluhy, ktoré máme z terénu, sú pravostranné. Myslíme tým, prirodzene, pluhy jednostranné s asymetrickým lemešom. Keď však premietneme lemeše z pečatidiel jednotlivých obcí na konkrétne náradie, vidíme, že niektoré z nich by správne patrili na náradie ľavostranné. Tak je to napríklad na šiestich pečatiach z Liptova, kde drevené pluhy boli pravostranné. Pravostranný je lemeš na pečati, ktorú používala Hubová (1766), Vrbica (datovaný do 17. stor. — obr. 7) a Madočany. Druhá pečaf z Vrbice z r. 1767, Likavky (1765) a Liskovej (1800) má ľavostranný lemeš. Vzhľadom na štylizovanosť kresby je v tomto ohľade však z týchto pečati najvierohodnejšia pečaf z Vrbice zo 17. storočia, ktorá má reliéfovú kresbu. Lemeš je kreslený od spodu a má výrazne vyznačené tulaje a pravé ostrie. Z horného pohľadu, ale tiež reliéfovite je znázornený lemeš na pečati z Trebišova, datovaný do 15. storočia.⁴⁶ (obr. 8). V tomto prípade ide o lemeš ľavostranný. Reliéfovite znázornenie lemešov dovoľuje určiť ich pravostrannosť na pečatidle z Hrabovky (1733— obr. 9) a z Račice (osada v obci Nitrica) z r. 1734. V ostatných prípadoch, ktoré sme mali k dispozícii, nie je vzhľadom na plošnú kresbu možné s určitosťou stanoviť, z ktorej strany bol lemeš znázornený. A preto len s určitou rezervou môžeme povedať, že približne dve tretiny asymetrických lemešov na pečatidlách obcí a mestečiek sú pravostranné a jedna

⁴⁶ NOVÁK, J., c. d., s. 155. Podľa jeho údajov sú datované aj ostatné pečate.

11. Dolná Súča, pečať z r. 1717, orig. vo Vlastivednom múzeu v Trenčíne, Foto J. Novák.

12. Dolná Súča, pečať z konca 19. storočia, orig. vo Vlastivednom múzeu v Trenčíne. Foto J. Novák.

tretina ľavostranná. Symetrické lemeše sú zriedkavejšie a máme ich doložené z Trenčianskych Biskupíc (19. stor.) a zo Šale (obr. 10). Zaujímavý je prípad Šale, ktorej pečať nájdená na listine z r. 1627 (pečatidlo je bezpochyby staršie) má symetrický lemeš a na listine z r. 1661 sa stretávame s novou pečaťou s asymetrickým lemešom. Či takáto zmena v znaku pečate naznačuje zmenu v doteraz používanom náradí a prechod od staršieho typu k dokonalejšiemu

13. Dolná Súča, pečiatka z r. 1937, NOVÁK, J.: Slovenské mestské erby, tab. XXIV, obr. 1.

14. Pečať obce Malý Biel z r. 1854, ŠA Bratislava, Foto J. Novák.

15. Džbán s oráčom z r. 1816, Stupava; SNM Bratislava. Foto R. Mikulová.

16. Džbán s oráčom, F. Kostka, Stupava; SNM, Bratislava. Foto R. Mikulová.

(od radla k pluhu), nevieme. Doklad o tom, že sa zmeny v používaní orného náradia odrážali na pečatiach, vidíme na prípade z Dolnej Súče. Jej pečať z r. 1717 má v strede poľa košatý strom a po bokoch asymetrický pravostranný lemeš a čerieslo (obr. 11). Tú istú kompozíciu a tvar pracovných súčiastok má aj druhá nedatovaná pečiatka z tejto obce, ktorú podľa celkového charakteru možno zaradiť do konca 19. storočia (obr. 12), keď sa vôbec začínajú používať pečatidlá v čeloštátnom meradle.⁴⁷ Posledná pečiatka je z roku 1937 (obr. 13) a má tiež uprostred košatý strom, na jeho pravej strane je znázornené čerieslo a na ľavej strane namiesto starého lemeša je železná hlava pluhu.⁴⁸ Vieme, že poloráželný pluh sa začal tu používať skôr. Pre hodnotenie sfragistického materiálu pre nás je však dôležité zistenie, že aj keď s oneskorením niekoľkých desaťročí, predsa reaguje sa na túto závažnú zmenu.⁴⁹ To zväčšuje možnosť jeho

⁴⁷ NOVÁK, J.: c. d., s. 59–60, s. 171.

⁴⁸ Poloráželné pluchy sú v 19. storočí známe aj na pečatidlách z iných oblastí. Tak je to v prípade obce Ernestínovo (1863) a Hochfeldu, kde je však znázornené celé náradie. TAGÁNY, K.: Magyarország ezimertára. Budapest 1880, tb. III, obr. 6, 7.

⁴⁹ Počnúc 16. storočím sa typáriá jednotlivých lokalít menia skoro každých sto rokov (NOVÁK, J.: c. d., s. 55) a teda možnosť zaznamenať najdôležitejšie zmeny nebola ojedinelá.

17. Džbán s oráčom z r. 1882, Stupava; SNM, Bratislava. Foto R. Mikulová.

použitia pri sledovaní niektorých otázok, týkajúcich sa základnej konštrukcie náradia v minulosti.

Z rámca pečatí vyobrazujúcich lemeš s čerieslom sa vymykajú tie, ktoré sa zachovali z Kráľovej pri Senci, Malého Biela a Tešedíkova (pri Šali). Vo všetkých troch prípadoch sú na nich znázornené radlá. V Kráľovej je to plazové radlo bez čeriesla z roku 1852, radlo na pečati z M. Biela z r. 1854 je bezplazové. V prípade Tešedíkova sú radlá znázornené len na dvoch mladších pečatiach (na nedatovanom pečatidle pravdepodobne z 19. storočia a z roku 1910). Na pečati z listiny z roku 1661 má Tešedíkovo pravostranný

asymetrický lemeš s čerieslom.⁵⁰ Je pochybné, že by v tomto i v predchádzajúcich prípadoch šlo o znázornenie archaického náradia. Na pečatidlách z druhej polovice 19. storočia sa v týchto oblastiach už mohol prejavíť aj vplyv továrenskej výroby (zavádzania rôznych typov tzv. podryvákov) alebo môže ísť a radlá používané na oborávanie viníc. V prípade M. Bielu (obr. 14) svedčia o tom aj strapce hrozna visiace na radle.

Vráťme sa teraz k príčine, pre ktorú sme sa s týmto materiálom zaoberali, čiže k možnostiam, ktoré poskytuje v súvislosti s problematikou o ornom náradí na Slovensku. Už aj doteraz známe údaje z pečatí, ktoré ďalšie historické výskumy bezpochyby doplnia o chýbajúce lokality a obdobia, naznačujú niektoré závažné momenty. Jedným z nich je prevaha kresieb asymetrického lemeša s čerieslom, čo spolu svedčí o snahe znázorniť jednostranný pluh. Tento typ náradia bol podľa etnografických údajov koncom 19. storočia na našom území najrozšírenejší. Otázku pravostrannosti alebo ľavostrannosti pluhov v predchádzajúcich obdobiach bude treba riešiť komplexne spolu s údajmi z ďalších historických disciplín, lebo etnografický materiál je, ako už bolo zmienené, v tomto ohľade veľmi jednoznačný. Nakoľko sa skutočný základný tvar lemeša odrazil na pečatidlách, umožní spresniť aj materiál z oblastí dvojstranných pluhov so symetrickým lemešom a čerieslom, ktorý nám doteraz v sfragistických prameňoch chýba. V budúcnosti snáď práve takto budeme môcť spresniť hranicu používania tohto typu náradia v oblastiach mimo centra jeho výskytu z 19. storočia a určiť pomer medzi symetrickým a asymetrickým pluhom v minulosti. Po doplnení materiálu

⁵⁰ NOVÁK, J.: e. d., s. 222.

18. Detail džbánu s oráčom, Dechtice; SNM, Martin. Foto J. Dérer.

bude snáď možné určiť aj mieru dôležitosti radiel v jednotlivých oblastiach a obdobiach; z hľadiska etnografických poznatkov o význame radiel v jednotlivých častiach Slovenska i z hľadiska už uvedeného ikonografického materiálu z kostolov sú doklady o existencii radiel na pečatiach (symetrický lemeš) neadekvátne zriedkavé. Otázka rytcov a ich vplyvu, objednávateľov pečate a ich predstáv, to všetko bude treba brať do úvahy v konečnom hodnotení. V každom prípade ide o materiál, ktorý si zaslúži systematické spracovanie aj z nášho aspektu a zmapovanie javov podľa jednotlivých období, čím sa aspoň čiastočne vyplní jedna z mnohých medzier, ktoré máme pri sledovaní vývoja orného náradia na Slovensku v predchádzajúcich storočiach.

Celkom iný charakter majú pluhy, ktoré boli kreslené často priamo na objednávku roľníkov a o ktorých by sa dalo predpokladať, že budú preto najviacerhodnejším prameňom pre oblasť a obdobie svojho vzniku. Myslím tu na množstvo farbamí hýriacich a výtvarne pôsobivých kresieb oráčov na rôznych keramičkých výrobkoch. Zdá sa, že najväčší počet keramičkých výrobkov s touto problematikou pochádza zo stupavskej dielne, ktorá im dala aj jednotný charakter.⁵¹ Či už ide o výrobky z počiatku 19. storočia, alebo o neskoršie práce Ferdiša

⁵¹ K výrobe keramiky s pracovnými motívmi prichádza v Stupave pravdepodobne až po smrti Putza (1805), keď dielňa prestáva robiť mestské práce a vracia sa k výrobkom pre roľníkov. Bližšie o tom pozri GÜNTHEROVÁ-MAYEROVÁ, A.: Slovenská keramika Martin 1942, s. 41 n.

19. Maľba na skle F. Salzmann (polovica 19. stor.); SNM, Bratislava.. Foto R. Mikulová.

Kostku, kresby majú vždy rovnakú kompozíciu a náradie na nich znázornené je okrem menších detailov rovnaké. Rozdiel je len v záprahu. Pluh ťahá jeden pár volov alebo aj kone, zapriahnuté pred voly. Táto variácia bola, zdá sa, ovplyvnená veľkosťou džbánov. Na väčších je dvojjáprah, na menších, kde sa ten nezmestil, je len pár volov, prípadne 1 kôň. Ostatná časť maľby je skoro vždy zhodná. V pravom rohu obrazu stojí oráč s bičom v ruke (obr. 15). Oboma rukami drží dve prienohy pluhu. Okrem prienoh je na ňom znázornený hriadeľ, čerieslo, lemeš a vždy nesprávne umiestnená drevená odvalnica. Jej uloženie nad hriadeľ, ktoré nás často uvádza do pochybností, či ešte vôbec môže ísť o odvalnicu, vzniklo umiestnením oráča do pravého rohu obrazu (obr. 16). Maliar preto videl pluh z ľavej strany, z ktorej odvalnicu kryla čiastočne stĺpica, čiastočne sám hriadeľ. Perspektívne chápanie kresby na keramike je neznáme. Pri plošnej maľbe bolo ťažko umiestniť odvalnicu správne bez toho, aby sa neskomplicovala kresba čeriesla a lemeša. Keď maliar chcel, aby odvalnicu bolo lepšie vidieť, umiestnil ju nad hriadeľ, kde ju kryli len prienohy (obr. 17). Vzhľadom na jej okrové sfarbenie, ktoré je rovnaké s hriadeľom a kolieskami a tiež vzhľadom na to, že železné súčiastky (lemeš, čerieslo, os na kolieskach) sú zväčša far-

bené modro, vysunutá odvalnica má predstavovať drevenú súčiastku.⁵² Kresba samého lemeša bola zrejme ovplyvnená položeľznými pluhmi a často veľmi výrazne pripomína asymetrický lemeš na železnej hlave pluhu, ktorý je spojený s doľava umiestnenou železnou odvalnicou. Táto kombinácia robí vpravo umiestnenú drevenú odvalnicu úplne zbytočnou. O to zaujímavejšia je otázka, prečo sa maliar aj za túto cenu snažil o jej výrazné znázornenie. Jedno z možných vysvetlení môže súvisieť s tým, že drevené pluchy v úrodných oblastiach západného Slovenska boli od začiatku 19. storočia rapidne vytláčané položeľznými. Tento proces šiel tak rýchlo, že z týchto oblastí máme najmenej etnografického materiálu už aj o starších typoch položeľzných pluhov, o drevených ani nehovoriac. Je možné, že toto prenikanie, ktoré znamenalo vážne zmeny v doterajšom spôsobe obrábania pôdy, máme fixované vo výtvarnom prejave, na keramike, práve znázornením novej súčiastky (železnej hlavy pluhu) a typickej súčiastky starého náradia (drevenej odvalnice). Nové spojenie lemeša s odvalnicou na položeľzných pluhoch mohlo pre maliara keramiky byť z výtvarného hľadiska málo výrazným na to, aby bolo zrejmé, že ide o pluh. Takto mohlo prísť k nelogickej kresbe drevenej odvalnice, ktorá sa potom preberá mechanicky ďalej, z jedného výrobku na druhý. Jednoznačnejší materiál nám dávajú maľby na stupavskej keramike o spôsobe upevnenia priehoh o hriadeľ a o plúžencoch a spôsoboch ich upevnenia na rôzne typy záprahu.

Iný charakter majú maľby na džbánoch z Dechtíc. Na džbáne z r. 1843 a najmä z roku 1882 (obr. 18) vidíme veľmi zreteľne, že ide o drevený štvordielny pluh s drevenou odvalnicou, asymetrickým železným lemešom a dvomi priehohami, upevnenými o rovný hriadeľ. Lepšiu názornosť kresby umožnilo ľavostranné postavenie oráča a tým priamy pohľad na odvalnicu a lemeš. Etnografické údaje potvrdzujú tento typ dreveného pluhu pre západné Slovensko, i keď v čase vzniku kresby na džbáne šlo už skôr o reminiscenciu ako o skutočný stav, ktorý by aj v oblasti Dechtíc lepšie vystihovalo náradie položeľzné.

Obraz o výtvarnom prejave na západnom Slovensku v 19. storočí, v ktorom nachádzame poľnohospodárske motívy a konkrétne orné náradie, by nebol úplný bez zmienky o maľbe na skle F. Salzmann (1830—1913). Sú to jeho obrazy sv. Izidora,⁵³ na ktorých anjeli orú na pozlátenom pluhu (obr. 19). Salzmann svojimi obrazmi nechcel znázorniť skutočnú situáciu a aj oradlá na jeho obrazoch z polovice 19. storočia sú štylizované a nemajú pre nás dokumentárnu hodnotu.

Hodnotenie ikonografického materiálu nemôže byť paušálne, a bude treba postupovať v každej skupine materiálu inakšie. Iné hodnotiace kri-

⁵² Drevená odvalnica chýba pomerne dosť zriedkavo, no aj vtedy sa nemení kresba lemeša, ktorý pripomína pracovnú časť na položeľznom pluhu, spojenú s odvalnicou v jeden celok. Takáto je kresba na kulači F. Kostku (SNM, Martin, i. č. 1860/IX) alebo na tanieri zo Stupavy (Kostka?), ktorý je tiež v zbierkach SNM, i. č. 4544/IX).

⁵³ Bližšie o jeho tvorbe pozri MURGAŠOVÁ, I.: Alexander Salzmann — posledný maliar obrázkov na skle na Slovensku. Sborník SNM, 46—54, 1952—1960, s. 136—149; PISÚTOVÁ, I.: Ľudové maľby na skle. Martin 1969, s. 103.

térium treba použiť pri maľbách v kostoloch, iné pri pečatiach, pri rytinách, ktoré sú hlavne knižnými ilustráciami a iné pri rytinách dokumentujúcich konkrétnu lokalitu. Iný je prístup k maľbám na keramike, a to všetko ešte znásobujú obdobia vzniku týchto údajov. Jeho dokumentárna hodnota, ako sme videli, nie je rovnaká a aj v rámci samých skupín treba postupovať od prípadu k prípadu. Pri sledovaní vývoja jednej témy (v našom prípade orného náradia) je dôležitá aj proveniencia ikonografického materiálu a možnosť jeho konfrontácie s etnografickým materiálom. Tematické rozšírenie etnografického štúdia nezjednoduší tieto problémy, ale donesie zase mnohé dôležité poznatky. K tomu, aby etnograf mohol plne a systematicky využiť tieto údaje, treba čím skôr vypracovať katalóg, ktorý by už sledoval etnografické hľadiská a okrem opisov by mal čím najviac ilustrácií. Sám opis totiž (pozri napr. opisy erbov) je bez ilustrácie nedostatočný. Až potom budeme môcť využiť tieto doteraz väčšinou skryté pramene k dejinám ľudovej kultúry na Slovensku.

L'ICONOGRAPHIE ET LES OUTILLAGES ARATOIRES EN SLOVAQUIE

Résumé

L'auteur de cette étude observe la question dans quelle mesure l'iconographie peut servir comme document pour les recherches des outillages aratoires slovaques dont les différentes formes se trouvent parmi le matériel concret de la fin du XIXe et du commencement du XXe siècle. De grand nombre des documents iconographiques provenant des siècles passés l'auteur nous présente surtout les fresques dans les églises représentant les outillages aratoires, les sceaux communaux, les gravures et les illustrations des livres autant que les peintures à la céramique et aux tableaux sur verre.

L'analyse de ce matériel a prouvé que pour l'ethnographie fait valoir un différent critère de celui d'histoire culturelle. Si les dessins devaient être un document ethnographique il faudrait bien prouver leur provenance indigène et avoir la possibilité de les comparer avec les objets au terrain et aux musées, etc. Cette possibilité nous offrent les fresques et les peintures dans les églises (ill. 1—4), partiellement les sceaux communaux (ill. 7—14). Les types des outillages aratoires utilisés et leurs données fondamentales nous présentent aussi les peintures à la céramique (ill. 15—18); mais à ce point de vue insatisfaisantes sont les peintures stylisées sur verre (ill. 19). Les plus discutables sont les gravures employées comme les illustrations des calendriers et des livres qu'on a souvent emprunté des publications étrangères aussi pour les éditions indigènes. Comme exemple on peut citer la publication de J. A. Komenský *Orbis Pictus*; pour son édition faite à Levoča (Slovaquie) on s'est servi des gravures de Nuremberg, presque sans changement, identiques avec celles de l'édition originale. Alors elles sont importantes surtout de la point de vue de l'histoire culturelle de la Slovaquie. Naturellement cela ne signifie pas que les gravures de la provenance indigène ne peuvent pas refléter l'état de son époque. Mais en les employant, et cela regarde enfin tous les matériaux iconographiques concernant les outillages aratoires, il faut prendre en considération toutes les circonstances dans lesquelles ils prenaient naissance et qui pouvaient influencer leur valeur documentaire pour l'histoire de la culture populaire slovaque.

СЛОВАЦКАЯ ЭТНОГРАФИЯ
Журнал Словацкой Академии Наук
Год издания XX, 1972, No 1.
Издается четыре раза в год
Издательство Словацкой Академии Наук
Редакторы Д-р Божена Филова и Павол Стано
Адрес редакции Братислава, Клеменсова 27

SLOWAKISCHE VOLKSKUNDE
Zeitschrift der Slowakischen Akademie der Wissenschaften
Jahrgang XX, 1972, Nr. 1. Erscheint viermal im Jahre
Herausgegeben vom Verlag der Slowakischen Akademie der Wissenschaften
Redakteure Dr. Božena Filová und Pavol Stano
Redaktion Bratislava, Klemensova 27

SLOVAK ETHNOGRAPHY
Journal of the Slovak Academy of Sciences
Volume XX, 1972, No. 1.
Published quarterly by the Slovak Academy of Sciences
Managing Editors Dr. Božena Filová and Pavol Stano
Editor Bratislava, Klemensova 27, Czechoslovakia

L'ETHNOGRAPHIE SLOVAQUE
revue de l'Académie slovaque des sciences
Année XX, 1972, No. 1. Paraît quatre fois par an
Aux Editions de l'Académie slovaque des sciences
Rédacteurs: Dr. Božena Filová et Pavol Stano
Rédaction Bratislava, Klemensova 27

SLOVENSKÝ NÁRODOPIS
Časopis Slovenskej akadémie vied
Ročník XX, 1972, číslo 1. — Vychádza štyri razy do roka
Vydáva Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied

Hlavná redaktorka Dr. Božena Filová

Výkonný redaktor Pavol Stano

Redakčná rada: prof. Dr. Rudolf Bednárik, Dr. Soňa Burlasová, Dr. Emília Horváthová,
Dr. Soňa Kovačevičová, Dr. Jaroslav Kramařík, Dr. Michal Markuš, doc. Dr. Ján Michálek,
Dr. Ján Mjartan, Dr. Štefan Mruškovič, doc. Dr. Ján Podolák

Technická redaktorka Jaroslava Macherová

Redakcia: Bratislava, Klemensova 27

Vytlačili Tlačiarne Slovenského národného povstania, n. p., Martin
Jednotlivé číslo Kčs 20,—, celoročné predplatné Kčs 80,—
Výmer PIO 2385/49-III/2

Rozširuje Poštová novinová služba, objednávky a predplatné prijíma PNS — ústredná expedícia tlače, administrácia odbornej tlače, Gottwaldovo nám. 48, Bratislava. Možno objednať aj na každej pošte alebo u doručovateľa. Objednávky do zahraničia vybavuje PNS — ústredná expedícia tlače, Bratislava, Gottwaldovo nám. 48/VII.

© by Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1972